

ІНТЕГРАТИВНЕ ПРАВОЗНАВСТВО ПРО ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Цимбалюк М.М.,

доктор юридичних наук, доцент,
ректор Львівського державного
університету внутрішніх справ

Вивчення взаємозв'язку процесів формування правосвідомості та громадянського суспільства подається у контексті теоретико-правової інтеграції, що здійснюється за межами дилеми природного права та позитивізму.

Ключові слова: правосвідомість, громадянське суспільство, посткласична парадигма права.

Изучение взаимосвязи процессов формирования правосознания и гражданского общества подается в контексте теоретико-правовой интеграции, осуществляемой за пределами дилеммы естественного права и позитивизма.

Ключевые слова: правосознание, гражданское общество, постклассическая парадигма права.

Investigate of the relationship formation process of justice and civil society is in the context of theoretical and legal integration, that is outside the dilemma of natural law and positivism.

Keywords: justice, civil society, post-classical paradigm of law.

Розглядаючи теоретичну рефлексію правосвідомості (тобто про узагальнено систематизоване “самоосмислення” та відтворення в знанні сутнісних характеристик і суспільно-функціональних механізмів останньої), перш за все необхідно визначитися відносно тих “фундаментальних преференцій”, які задаватимуть світоглядно-методологічні “межі” її дослідження.

Серед сучасних українських та російських авторів, які здійснили істотний внесок у вивчення теоретико-правових та конкретноюридичних аспектів правосвідомості, потрібно назвати С. С. Алексеєва, В. Д. Бабкіна, Р. С. Байніязова, М. М. Гуренко-Вайцман, С. Д. Гусарєва, О. М. Джужі, Р. А. Калюжного, Д. А. Керімова, М. І. Козюбру, В. В. Копейчикова, А. М. Колодія, О. М. Костенка, М. В. Костицького, В. М. Кудрявцева, В. С. Кузьмичова, О. А. Лукашеву, Є. Д. Лук'янчикова, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, А. П. Семітка, О. В. Скрипнюка, С. М. Стахівського, Р. К. Русінова, О. Д. Тихомирова, В. А. Чефранова, Ю. С. Шемшученка та багатьох інших.

Мета статті – на тлі досліджень науковців-

попередників продемонструвати дієвість підходу так званого інтегративного правознавства до вирішення проблем формування правосвідомості громадян і, як наслідок, громадянського суспільства.

Відомо, що право не може реалізуватися шляхом встановлення певного правопорядку інакше, ніж через його свідоме використання, дотримання чи виконання суб'єктами правовідносин. Тому поняття правосвідомості є однією з ключових теоретико-правових категорій. При цьому дане поняття змістовно уособлює насамперед смисловий аспект правової дійсності, тому його зміст потрапляє одночасно і в поле філософсько-правового аналізу, а саме – досліджень співвіднесення буття та свідомості у сфері права. Адже, як зауважив харківський філософ права С. Максимов, “питання про джерело правопорядку є питанням про природу людської правосвідомості. А це вже власне філософський підхід до осмислення правової реальності” [1, с. 55].

Проте, як відомо, ні філософія, ані теорія права не є взагалі моносвітоглядними та монометодологічними

науковими галузями. Відповідним чином, існує досить широкий спектр не лише потенційних, а й актуалізованих теоретичних підходів до вивчення феномена правосвідомості в кожній зі згаданих галузей.

Зокрема, розглядаючи такий ключовий теоретико-правовий об'єкт, як правосвідомість, ми наразі стикаємося, по-перше, з відсутністю не те щоб єдності у визначеннях її сутності, структури чи функцій, але навіть узгодженості бодай світоглядно-методологічних підвалин побудови таких визначень. По-друге, правосвідомість, як правило, співвідносна з тими чи іншими специфічними уявленнями про джерела правової нормативності та ціннісно-регулятивні смисли, тим самим суттєво послаблює свій загальнорегулятивний статус і потенціал. Адже цілком правомірний сьогодні плуралізм у тлумаченні таких понять, як “свобода”, “рівність”, “справедливість”, “людська гідність” тощо, закономірно актуалізує цілу низку проблем, пов'язаних із правовим регулюванням суспільного життя та приведенням до “спільного знаменника” різноспрямованих (а іноді й взаємовиключних) орієнтирів індивідуальної чи групової правосвідомості. Відповідно, поза спробами такої “уніфікації” (принаймні на рівні теоретичної рефлексії правосвідомості) легалізований плуралізм сучасного демократичного суспільства неодмінно призводить до того, що навіть найістотніші з джерел і норм права, які визнані обов'язковими на сьогодні в умовах демократії, втрачають свою впорядковуючу функцію. Тому, поряд зі встановленою законом свободою самовизначення та самореалізації індивіда в контексті суспільного життя, плуралізм вимагає нейтральних щодо інтерпретацій світу, формальних принципів справедливості, рівності і всезагальності права. В іншому випадку, як відомо, реалізація свободи одних стає перешкодою на шляху до свободи інших.

Саме тому в кінці ХХ – на початку ХХІ століть у царині теорії права дедалі більше утверджується орієнтація на посткласичну правову думку і, зокрема, на так зване “інтегративне правознавство”. Останнє передбачає насамперед пошук, висловлюючись термінологією А. Кауфмана, “третього шляху” [2, с. 41], що полягає у такій теоретико-правовій інтеграції, що здійснюється за межами дилеми природного права та позитивізму. Йдеться про те, що, оскільки будь-яке розуміння є одночасно і суб'єктивним, і об'єктивним (адже буття дається свідомості не безпосередньо як пасивний “відбиток реальності”, а через форми організації активної людської взаємодії), то право й правосвідомість також є не субстанціональними, а реляційними феноменами. Вони завжди несуть у собі в “згорнутому” вигляді певні міжсуб'єктні зв'язки, що опосередковують ставлення людини до дійсності. Відповідно, право (на відміну від закону) не можна однозначно звести ні до “встановлення” нормативних регулятивів (на кшталт правового позитивізму), ні до “природного стану” (як це намагаються зробити представники юснатуралізму). З точки зору посткласичної теоретико-правової парадигми, право є процесуальним феноменом, сутність якого знаходиться в надрах суспільної комунікації, де його смислові характеристики та орієнтири перманентно створюються, змінюються разом із динамікою форм взаємодії між людьми та чинять зворотний регулятивний вплив на них.

Коли взаємодіючи в межах правової системи суб'єкти розуміють і визнають, що вони реалізують права й обов'язки, які їм належать і які випливають з відповідних соціально легітимованих правових текстів, тоді і тільки тоді можна вести мову про правову норму, про правову комунікацію та про феномен права” [3, с. 28-29]. Іншими словами, сама мовно-текстуальна форма права залишається не більше, ніж фікцією, ідеально-

теоретичним конструктом та порожньою декларацією, доки вона не підкріплюється реальним правом, що визначається мірою онтологічної свободи людини в контексті певного соціуму.

Саме на підставі динаміки таких характеристик ми можемо ставити й вирішувати питання про правовий чи неправовий статус юридичного закону, який може проявити свою “несправедливість” у контексті правової реальності. Відповідно, якщо ми маємо на меті не лише формальне, а й реальне втілення права в суспільних відносинах та правосвідомості громадян, то необхідною умовою для цього є врахування “метаюрідичних” чинників його здійснення вже навіть при самій його формалізації в законі.

Наприклад, ще зовсім недавно пересічному громадянину СРСР було важко навіть уявити, що він житиме в соціокультурних умовах, де така регулятивна цінність, як ідея верховенства права в суспільстві, буде не лише елементом суто суб'єктивного зрізу правової належності, а й отримає свою позитивну об'єктивізацію вже на рівні Основного Закону (як це має місце, скажімо, у ч. 1 ст. 8 Конституції України). При цьому “верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правоохоронну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проіняті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка до певної міри відображена в Конституції України” [4, с. 27]. Інтегративний характер праворозуміння, покладеного в основу такої переорієнтації закону, полягає насамперед у передбачуваному тим самим “синтезі етичного та потребового підходів” [4, с. 30].

Право як таке покликане забезпечувати потреби врегулювання співжиття людей взагалі, індивідуальні потреби кожної окремої людини (звичайно, не обмежуючи при цьому потреб інших).

Можна цілком погодитися з думкою про те, що “оновлена юриспруденція може бути охарактеризована... як упорядковане уявлення про походження та призначення правових звичаїв і законів, які обираються з плином часу людьми та суспільством з метою забезпечення в теперішньому та майбутньому прав і обов'язків людей у процесі їхнього зацікавленого особисто-майнового й політичного спілкування в обстановці гарантованої рівноваги його учасників, а також в обстановці порядку, злагоди, добробуту та справедливості” [5, с. 61].

З позицій посткласичного правознавства суспільство є системною єдністю та цілісністю, що складається насамперед не з окремих індивідів, а з міжлюдських комунікацій (оскільки наявність самих по собі індивідів ще не визначатиме характеру суспільних відносин). Тут “немає більше суб'єкта по один бік та універсальних правил – по інший, а існують взаємовідносини між індивідами, що породжують більш-менш стабільні зразки поведінки.

При цьому право проявляє себе як двоєдиний феномен: з одного боку, воно передбачає свободу самореалізації особи, а з іншого – її відповідальність перед собою та суспільством та наслідки вільнообраних дій. Прагнення до рівноваги цих “правових векторів” є глибинною онтологічною основою спрямування динаміки правосвідомості як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. Адже, незважаючи на те, що віддання переваги діям, що передбачають мен-

шу відповідальність, пов'язане із цілком зрозумілим відчуттям певного психологічного комфорту; водночас, уникаючи вольових відповідальних дій, суб'єкт позбавляє себе можливості реального суспільного самоствердження як особистості, що спричинює в межах його психологічної самооцінки дискомфорт іншого порядку.

Орієнтуючись же на побудову правового суспільства, доводиться, певна річ, переглядати й ідейно-ціннісні основи суспільної правосвідомості, яка здатна реалізуватися лише через індивідуальну правосвідомість кожного окремого громадянина (оскільки дійсне право, на відміну від формальних директив, полягає не стільки у “букві закону”, скільки у “нормативних зразках людської поведінки, що сприймаються як обов'язкові незалежно від будь-яких директив). Отже, якщо динаміка суспільно-правової реальності онтологічно схиляє суспільну свідомість до ідеї верховенства права, то культурно-буттєві умови як офіційних, так і повсякденних міжсуб'єктних відносин мають бути трансформовані в напрямку сприйнятливості даної ідеї та її логічних наслідків на рівні індивідуальної правосвідомості громадян (адже, як уже згадувалося, далеко не завжди ціннісно-правові преференції окремої особи збігаються з конкретно-історичними національними чи загальнолюдськими правовими ідеалами, не будучи дієвими в межах соціальної підсистеми, “одиницею” якої ця особа себе усвідомлює). В іншому випадку зазначена ідея залишатиметься всього лише “директивою”, але не дійсною нормою людського існування.

З одного боку, – розбудова самоорганізованого громадянського суспільства створює можливість та стимулює реалізацію людських прав і свобод, а з іншого, – як зазначив Ю.С. Шемшученко, навпаки – “найважливішою умовою формування громадянського суспільства та демократичної, соціально-правової держави є надійний захист прав і свобод людини. Йдеться про реальне виконання обов'язку держави щодо людини, встановленого ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права та ст. 3 Конституції України” [6, с. 8]. Адже, якщо влада перешкоджає розвиткові форм законної громадянської ініціативи (що саме по собі є порушенням прав людини), або створювані інституції такого роду не забезпечують здійснення таких прав, то, звичайно, не може бути й мови про реальне (а не виключно декларативне) громадянське суспільство та демократію.

Незважаючи на досить тривалу історію проблеми побудови громадянського суспільства, навколо неї ще й досі точаться гострі дискусії серед представників майже всіх сфер гуманітарної науки. Аналізуючи сутність, структуру громадянського суспільства та його відношення з державними інституціями, більшість дослідників робить акцент на його альтернативності та автономії відносно держави.

Водночас варто зауважити, що саме цей момент – момент автономії (але, на нашу думку, аж ніяк не абсолютої) від держави – сприяє реалізації особистісного громадянського статусу особи та формування у неї громадянської правосвідомості. Остання базується не стільки на очікуванні того, що інші, а особливо держава, можуть зробити для окремого громадянина, щоб зреалізувати його суб'єктивні права та свободи, скільки на проявленні ним власної ініціативи для їх законної реалізації.

Однак попри “зовнішню привабливість” такої концепції, доцільно враховувати ще й ту обставину, що на нинішньому етапі розвитку демократії згадана вище автономія ще не може сягати тих масштабів, про які

йдеться у розглядуваному підході. Це досить яскраво простежується на прикладі діяльності органів місцевого самоврядування, які поки не проявляють достатніх можливостей реалізації прав і свобод людини й громадянина через дефіцит своєї матеріально-фінансової бази та владних повноважень. Тому опоненти такої автономії стверджують, що вона скоріше постає у формі “благих, але порожніх декларацій, аніж існуючим соціальним феноменом” [7, с. 87]. Тим більше, що не існує у світі держав, які б не втручалися у справи “кому”.

Крім того, оскільки зміст поняття “громадянське суспільство” інтерпретується крізь призму прав людини, то в контексті такого суспільства ці права мають забезпечуватися державою незалежно від офіційного громадянства особи. В даному відношенні досить слушним є зауваження П.М. Рабіновича стосовно того, що в громадянському суспільстві “кожна людина офіційно визнається юридично рівноправною як щодо всіх інших членів суспільства, так і стосовно держави та різноманітних суспільних об'єднань. Водночас поняття громадянського суспільства не пов'язується безпосередньо з юридичним громадянством людини, тобто з певним узаконеним зв'язком між нею та державою. Йдеться про, так би мовити, громадськість у загальносоціальному сенсі: громадськість як можливість бути вільним і рівним з іншими учасниками суспільного життя...” [8, с. 24].

Отже, в ідеалі, громадянське суспільство – це та “система координат”, де всі питання вирішуються, поперше, на консенсуальній основі і, по-друге, де права кожного громадянина чи організації мають враховуватися при ухваленні загальнообов'язкових рішень. У своїх розвинутих формах воно завжди відзначається наявністю сильних партій, впливових громадських організацій, незалежних судів та вільних засобів масової інформації. При цьому дійсно громадянським можна назвати тільки таке суспільство, в якому послідовно забезпечуються найважливіші права:

- громадянські (їх ще називають особистими): право на життя, свободу й особисту безпеку, право вважатися невинним доти, поки провина не буде встановлена шляхом судового розгляду, право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, невтручання в приватне і сімейне життя, на свободу думки, совісті та віросповідання;

- політичні: свобода переконань, свобода отримання й поширення інформації, свобода зборів і асоціацій, виборчі права, право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або/і через обраних представників;

- економічні, соціальні, культурні: право на соціальне забезпечення, на працю, на вільний вибір роботи і захист від безробіття, право створювати профспілки, право на освіту, право на вільну участь у культурному житті суспільства [9, с. 33].

Ці права становлять той “критеріальний мінімум”, без конституційного закріплення та реального забезпечення якого суспільство не може вважатися розвиненим громадянським. Визначення напрямів та обсягів поширення цих прав має бути прерогативою інституцій громадянського суспільства (адже саме вони є безпосередніми виразниками громадських інтересів), тоді як їх забезпечення повинно гарантуватися державою (в іншому разі її не можна буде вважати насправді демократичною). На нашу думку, лише за таких умов можливе подолання протидержавних та недержавних структур, їх конструктивне взаємодоповнююче співробітництво, котре є необхідною умовою автономізації правосвідомості населення (на противагу її домінуючій гетерономності, успадкованої від “радянського способу життя”).

Проте в Україні на початок XXI ст., на жаль, можна констатувати відчуження більшої частини суспільства від влади, ... свавільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; відсутність системи реальних гарантій офіційно задекларованих прав людини і громадянина з боку державно-владних інститутів, повну відсутність дієвих юридичних підвалин захисту індивіда від чиновництва; тіньове присвоєння, перерозподіл власності при домінуванні на всіх рівнях владної ієрархії тіньових, неформальних, кланітарних відносин, зрошення корумпованої політичної влади, тіньової економіки, кримінального світу тощо.

У результаті такого взаємовідчуження суттєво гальмуються процеси розбудови громадянського суспільства та демократизації правосвідомості. Адже без правореалізуючої та правоохоронної сили держави правові відносини громадянського суспільства залежали б лише від доброї волі вступаючих у них сторін і були би негарантованими, ... нелегітимними. Тому, як більш категорично висловився з цього приводу Т.Каротерс,

“ніщо не завдає більшої шкоди розвитку громадянського суспільства, ніж слабка літургічна держава” [10, с.17].

Саме такий правопорядок, здійснюваний на базі розбудови інститутів громадянського суспільства (що мають значно ширші можливості в плані безпосереднього вираження інтересів населення, ніж державно-владні структури), сприяє утвердженню демократичної правосвідомості. Однак при цьому доцільним є чітке розмежування функцій та законодавче регламентування відносин між громадськими інституціями (зокрема, органами місцевого самоврядування) й органами виконавчої влади: перші мають забезпечувати умови “самоорганізації” населення, активізувати ініціативу, що генерується “знизу” (а не надходить “згори”), та здійснювати відповідні контрольні-наглядні заходи по відношенню до діяльності владних структур; діяльність других повинна полягати лише в гарантуванні й забезпеченні дотримання законних суб’єктивних прав та реалізації волевиявлення, підтримуваного більшістю населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
2. Kaufmann A. Rechtsphilosophie. 2. Aufl / A. Kaufmann. – München, 1997. – 423 p.
3. Поляков А. В. Постклассическое правоведение и идея коммуникации / А. В. Поляков // Правоведение. – 2006. – № 2. – С. 26–43.
4. Рабінович П. М. Інтерпретація верховенства права Конституційним Судом України (доктринальний коментар) / П. М. Рабінович // Право України. – 2006. – № 11. – С. 27 – 30.
5. Графский В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64.
6. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – Київ – Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 7– 9.
7. Бажинов М. А. Гражданское общество и местное самоуправление : опыт концептуального анализа / М. А. Бажинов // Вестн. Моск. ун-та. Серия 12, Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 85–93.
8. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П. М. Рабінович // Українське право. – 1996. – № 3. – С. 30–34.
9. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов. – К.: Ін-Юре, 2002. – 724 с.
10. Carothers T. Civil Society / T. Carothers // Foreign Policy. – 2000. – № 17. – 296 p.